

УКРАЇНСЬКИЙ КАНТ ЯК ЖАНР "ТРЕТЬОГО ПЛАСТА": ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Мета статті – дослідження особливостей українського канту в загальноєвропейському історичному контексті розвитку музичних жанрів "третього пласта". **Методологія** дослідження спирається на культурологічний підхід із застосуванням історико-логічного та компаративного методів, що дає змогу розкрити та піддати аналізу український кант на тлі різних жанрів "третього пласта", поширених одночасно з ним у Західній Європі. **Наукова новизна** полягає у здійсненні порівняння жанрових та музично-стилістичних особливостей пісенних жанрів західноєвропейського "третього пласта" й українського канта та у дослідженні напрямів розвитку окремих жанрів "третього пласта" в Західній Європі та канту в Україні 16-18 ст. **Висновки.** Український кант є частиною процесу загальної секуляризації культури Європи, який зумовив формування музичних жанрів "третього пласта". Одним із проявів його стало поширення світської пісенної творчості із Заходу на Схід від Іспанії до Росії протягом XIII-XVIII століть. Український кант має значну кількість спільних рис у змісті, структурі, засобах виразності, складі виконавців із різними пісенними жанрами "третього пласта". Відмінність полягає у низхідному напрямі його поширення в східноєвропейській музичній культурі на відміну від висхідного в західноєвропейській.

Ключові слова: український кант, жанр, "третій пласт", Європа.

Васильєва Лариса Леонідівна, кандидат искусствоведения, доцент, доцент кафедры музыкального искусства Николаевского национального университета им. В.А.Сухомлинского

Украинский кант как жанр "третього пласта": европейский исторический контекст

Цель статьи – исследование особенностей украинского канта в общеевропейском историческом контексте развития музыкальных жанров "третього пласта". **Методология** исследования опирается на культурологический подход с применением историко-логического и компаративного методов. Это позволяет раскрыть особенности украинского канта на фоне разных жанров "третього пласта", распространенных одновременно с ним в Западной Европе. **Научная новизна** заключается в осуществлении сравнения жанровых и музыкально-стилистических особенностей песенных жанров западноевропейского "третьего пласта" и украинского канта, а также в исследовании направлений развития отдельных жанров "третьего пласта" в Западной Европе и канта в Украине 16-18 в. **Выводы.** Украинский кант является частью процесса секуляризации культуры Европы, который стал причиной возникновения музыкальных жанров "третьего пласта". Одним из проявлений ее (секуляризации) стало распространение светского песенного творчества с запада на восток, от Испании до России в течение XIII-XVIII веков. Украинский кант имеет значительное количество общих черт в содержании, структуре, средствах выразительности, составе исполнителей с разными песенными жанрами "третьего пласта". Отличие заключается в нисходящем направлении его распространения в восточноевропейской музыкальной культуре в отличие от восходящего в западноевропейской.

Ключевые слова: украинский кант, жанр, "третий пласт", Европа.

Vasylyeva Larysa, PhD in Arts, Associate Professor of Musical Art Department, Mykolaiv V.O. Sukhomlynskyi National University

Ukrainian kant as the third layer's genre: the European historical context

Purpose of Article. The aim of the article is a description of features of the Ukrainian kant in European historical context of the "third layer" musical genres development. **Methodology.** Research methodology consists of cultural with using historical-logical and comparative methods. It allows to reveal the features of the Ukrainian kant on a background the different genres of the "third layer," spread simultaneously with him in Western Europe. **Scientific novelty.** A scientific novelty consists in the comparison of the genre and musically-stylistic features of song genres of the Western Europe "third layer" and Ukrainian kant, research of direction of development of separate genres of the third layer in Western Europe and kant in Ukraine 16-18 century. **Conclusions.** The Ukrainian kant is part of the process of secularizing of European culture, which became the reason of musical genre's existence of the "third layer." Spreading of secular song creativity from west to east became one of secularizing manifestation from Spain to Russia during XIII – XVIII centuries. Ukrainian kant has a significant number of common features in content, structure, means of expressiveness, the composition of performers with the different song genres of the "third layer." A difference consists in descending direction of his spread in the Eastern European musical culture unlike ascending in Western European.

Key words: Ukrainian kant, genre, the "third layer."

Актуальність теми дослідження. Музичні жанри "третього пласта" (серед яких творчість жонглерів, трубадурів, труверів, мінезингерів, мейстерзінгерів, вагантів, гальярдів, скоморохів, німецькі Lied і французькі "шансон", російські фольклорні весільні обряди, іспанські фламенко, пісні англійських шахтарів, мисливська музика, міський фольклор, джаз, рок-музика тощо) відрізняються один від одного естетикою, типом професіоналізму, приналежністю до різних національних культур та історичних періодів, і є такими, що найактивніше розвиваються протягом XX – початку XXI століття. Активний розви-

ток та мінливість, багатоваріантність у просторі і часі, переважно усна форма побутування, приналежність до сфери побутової культури, яка порівняно нещодавно стала об'єктом наукового зацікавлення, зумовлюють складність їх вивчення, особливо на українських теренах. Між тим, Україна відіграла істотну роль у розвитку жанрів "третього пласта" в Східній Європі. Одним з таких жанрів став кант.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі відомості про музично-стилістичні особливості видів музикування, історично приналежних до третього пласта, знаходимо в працях з історії зарубіжної музики (Є.І.Коляда, А.Найман, К.Перриш, Дж.Оул, М.Сапонов, Р.Грубер), історії поліфонії (Ю.Євдокимова), аналізу музичних форм (В.Холопова, Н.Сімакова), теорії музики (С.Лебедев, М.Сапонов).

Літературні особливості українського канту вивчали історики літератури і фольклору (П.Безсонов, О.Веселовський, М.Возняк, В.Гнатюк, В.Перетц, І.Франко, Г.Нудьга, О.Позднєєв). Відомості про кант як музичний жанр містяться в працях істориків української (В.Г.Бойко, М.Гордійчук, С.Грица, Л.Івченко, Л.Корній, В.І.Крекотень, А.Ф.Омельченко, О.Шреер-Ткаченко, Л.Яценко) та російської (Б.Асаф'єв, Ю.Келдиш, Т.Ліванова, Є.Орлова) музичної культури. Кантову культуру Білорусі досліджено Л. Костюковець. Фундаментальне дослідження української духовної пісні (канту) XVII-XVIII століть здійснив Ю.Медведик.

Аналізуючи музично-стилістичні особливості канту, питання авторства, виконавства, виникнення і побутування, відмічаючи значну поширеність канта в світському музикуванні українців, його значну роль у розвитку української професійної музики і фольклору [14; 15], автори обмежуються лише загальними зауваженнями щодо європейського музично-історичного контексту його виникнення.

Мета дослідження – проаналізувати український кант в загальноєвропейському історичному контексті розвитку музичних жанрів "третього пласта".

Виклад основного матеріалу. В переліку жанрів, що репрезентують третій пласт, В.Конен називає мистецтво трубадурів [8, 31]. Р.Грубер вказує на його близькість з арабським пісенним мистецтвом і пояснює це впливом арабської музично-поетичної культури на західноєвропейську, що тривав майже 600 років (з кінця X до XVI ст.). На думку дослідника, особливу роль арабська культура відіграла в Андалусії (Іспанія) в XI-XII сторіччях та в Сицилії (Італія) у XII столітті. Автор вказує на вплив арабської культури з XII по XIV століття навіть на характер наукової діяльності Паризького та Падуанського університетів [3, 157-158].

Р.Грубер зауважує, що використання Західною Європою музично-поетичних досягнень арабів стосується, передусім, сюжетної тематики (щасливе і нещасливе кохання) та загальної спрямованості музичного розгортання (переважання строфічної, діалогічної та рефренної структур). Отже, арабська культура другої половини першого тисячоліття нашої ери дала Західній Європі зразки оптимістичного світського музично-поетичного мистецтва, та приклад того, як можуть розквітнути мистецтва, зокрема музичне, задовольняючи нагальні потреби особистості [3, 156]. Нагадаємо, що переважання лірики, строфічну структуру та відповідність нагальним потребам людини мистецтвознавці часто називають серед основних характеристик музики "третього пласта" у XX-XXI столітті.

Виникнення і поширення "третього пласта" в музичній культурі можна пояснити, спираючись на розвідку П.Берка, формуванням в Західній Європі суспільних груп – посередників між професійною композиторською творчістю академічної традиції та фольклором. Дослідник називає таку культуру популяризованою, серединною (midcult) підкреслюючи наявність в ній запозичень з обох боків. Серед авторів, "які не дуже пасували до "великої" або "малої" традиції і могли знайти собі місце в цій третій" [2, 68], П.Берк згадує, зокрема, мейстерзінгера Ганса Сакса. Аналізуючи передусім літературу "третього пласта", вчений вважає причиною наявності відповідної аудиторії неспівпадання бар'єру писемності з бар'єром володіння латиною в західноєвропейському суспільстві 16-18 ст. і відносить до неї (аудиторії) підмайстрів-друкарів та шляхетських жінок [2, 68-69].

Порівняємо викладене вище із розвідками вітчизняних науковців щодо умов виникнення та поширення українського канту. Л.Івченко вважає визначення "книжна пісня" об'єднувальним для східнослов'янських і західноєвропейських аналогів канта, підкреслюючи нефольклорне походження канту. Простежуючи рух цього жанру в часі і просторі із Заходу на Схід (Іспанія XIII ст., Італія XIII – XIV ст., Німеччина XIV ст., Чехія XIV – XV ст., Угорщина й Польща XVI – XVII ст., Україна й Білорусь кінець XVI – XVII ст., Росія середина XVII – XVIII ст.), авторка робить висновки про типологічність процесів, які відбувалися в Західній Європі і в Україні в галузі пісенної культури і про закономірність появи такого жанру як кант [14, 5]. Л.Яценко вказує на безпосередній зв'язок кантів з міським побутовим музикуванням та "загальним розвитком світських раціоналістичних тенденцій у всій європейській культурі" [15, 12]. Ю.Медведик вважає причиною поширення пісенної (кантової) творчості в Україні вказаного періоду зростаючу секуляризацію [10, 227].

Серед перших трубадурів були люди різних соціальних прошарків, які багато подорожували. Їх об'єднувала освіченість, знання правил хорошого тону, поезії, музики, гра на щонайменше двох музичних інструментах. За доби Відродження (XIV – XVI ст..) трубадури вивчали сім мистецтв, що були згруповані у Trivium (граматика, риторика, діалектика) і Quadrivium (геометрія, арифметика, астрономія, музика) [18]. Студенти українських академій також вивчали ці сім мистецтв, але дещо пізніше – починаючи з XVI століття. Тому не випадково серед авторів кантів можна було зустріти "спудеїв і школярів, які набули певних знань у версифікації, діставши в народі ім'я мандрівних дяків, що пішло від характеру їх життя. Багато з них, так і не подолавши науку, ставали недовченими канцеляристами, місцевими грамотіями, "пиворизами" [15, 13].

Одним з жанрів, культивованих трубадурами XI-XIII ст. була кансона (або канцона) (cansos або chansons) – пісня, обмежена у своїй тематиці любовними або релігійними темами, що відрізнялася вишуканістю і складною будовою строфи, в якій часто з'єднувалися вірші різної довжини. Отже, назва "кант" має європейське походження (від латинського "cantus" – "спів", "пісня") і є спорідненою із французькою "шансон" та німецькою "lied".

Аналогії та паралелі в розвитку українського канту та музичних жанрів "третього пласта" в Західній Європі спостерігаються також за змістом, структурою, засобами виразності, складом виконавців. Так, з мистецтвом трубадурів український кант споріднює еволюція від одноголосся до багатоголосся [8, 31; 5, 224]. З фротоллами, вілланелами і канцонетами – наявність 2-3 голоса із домінуванням верхнього мелодично розвинутого голосу [8, 31, 38; 5, 225], а також простонародна мова текстів та типізовані танцювальні звороти в мелодиці [8, 37; 1, 118; 6, 93]. Як твори менестрелів та жонглерів, канти виникали не стихійно, а були "відповіддю" на певний "виклик" [8, 32; 6, 218]. Коріння їхньої популярності були в простоті музичного вираження, близької до народного мистецтва [8, 32; 14, 5]. Із західноєвропейським мейстерзангом канти споріднені наявністю універсальних ритмоформул та особливостями формоутворення [14, 5; 17, 206-207; 16, 142-143].

Музичні жанри третього пласта в Західній Європі та український кант займали місце між творами професійного письмового мистецтва і народною музикою усної традиції [9, 462-463] і виступали як провідниками елементів фольклору в нефольклорні жанри [8, 34], так і провідниками нефольклорних елементів у фольклорні жанри [14, 5], не розчиняючись ні в перших, ні в других [7, 90] і "позичаючи" свої виражальні засоби різним жанрам професійної композиторської творчості [8, 36]. Нарешті, дослідники західноєвропейських жанрів "третього пласта" і українського канту одноголосно відносять їх до світського мистецтва [8, 35; 15, 9], одночасно вказуючи на синкретизм творчості [17, 206; 14, 4].

Однак, на наш погляд, є суттєва різниця між жанрами третього пласта в Західній та Східній Європі. Полягає вона у ставленні до пісенних жанрів професійних композиторів. В.Конен зауважує, що "аристократичне середовище теоретиків-гуманістів ставилося до цього мистецтва зі зверхністю. Знані композитори-мадригалісти також не сходили до творчості в межах такого мало інтелектуального, "вульгарного" стилю і навіть висловлювалися про цей жанр як про "низьке мистецтво" [8, 38]. Ситуація змінилася з виникненням і поширенням протестантизму. Так, очільник протестантського руху в Німеччині М.Лютер писав духовні пісні, дотримуючись правил мейстерзінгерів [17, 206]. Протестантські наспіви використовував в своїх кантатах і ораторіях Й.-С.Бах. Отже, можна визначити напрямок розвитку музичних жанрів "третього пласта" в Західній Європі як висхідний: ремісниче міське музикування – духовна пісня – професійна композиторська творчість.

У Східній Європі спостерігаємо дещо іншу закономірність. Т.Шеффер пише, що зміст віршованих духовних пісень "черпався з богослужбних книг, а на мелодиці позначились впливи народнопісенної творчості" і далі: "Якщо ... зважити на обов'язкове навчання співу в братських школах, то стане зрозумілою поява значної кількості зразків духовного позацерковного співу" [5, 217-218]. Можна визначити чотири типи співвідношення слів і наспіву в тогочасних духовних кантах (псалмах): новий текст складався на відомий духовний наспів, на відомий народний наспів, на наспів, скомпільований з тих, що звучали в побуті, створювався оригінальний наспів. Авторами духовних кантів були ченці, мандрівні дяки, відомі і маловідомі вихованці Київської духовної академії (Феофан Прокопович, Данило Туптало, Григорій Сковорода, Іоанн Моравський, Іван Мاستиборський, Василь та Іоанн Пашковські, Дмитро Левковський та багато інших). "В подальшому розвиток канту йшов у бік "обмирщення" змісту" [5, 224]. О.Левашова, наголошуючи на тому, що світські "пісні і канти в достатку створювалися любителями музики", називає серед них Григорія Теплова (сановник, державний діяч, вчений, ад'юнкт Академії наук), Федора Дубянського (виходець з середовища служилого дворянства) [4, 188, 191].

М.Дилецький в "Граматиці пенія мусікійського" наприкінці 17 століття рекомендував в якості одного з прийомів композиції перетворення світської пісні на церковний гімн. Його учень В.Титов написав музику до "Псалтирі царя і пророка Давида рифмами перекладеної" Симеона Полоцького. Ю.Келдиш зазначає, що "музика В.Титова ... дуже проста за своїм складом, часто в ній буває складно впізнати руку майстра великих фактурно розвинутих багатоголосних композицій. Ця простота та елементарність музичного складу були викликані свідомою установкою на масового виконавця, який не має спеціальної музичної підготовки. В.Титов наслідував в цьому відношенні самого поета, який прагнув, щоб його віршовані переклади псалмів, покладені на музику, могли проникати в найширші верстви населення та витіснити з обиходу народні пісні" [7, 246].

Л.Івченко констатує, що "виникнувши в письмених прошарках міського населення, кант поступово поширився у різночинних колах. Його співали найрізноманітніші представники третього стану – нижчі клірики, учні братських шкіл, студенти колегій і академії, купці, ремісники і навіть селяни. Нарешті, кант перейшов у пісенний фольклор і продовжив своє життя в мистецтві лірників, бандуристів і калік перехожих аж до ХХ ст." [14, 6].

Таким чином, напрямок розвитку канту в Україні та Росії може бути визначений як низхідний: професійна композиторська творчість – духовна пісня – міське музикування – фольклор. Це дало підстави В.Перетцю зауважити, що "українська народна поезія з боку форми є продукт, без сумніву, цілого ряду літературних впливів..." [12, 17], "українська народна поезія давно вже стала виразом настроїв, дум і очікувань культурного класу" [11, 2], і навіть висунути припущення про аристократичне походження фольклору [13, 12].

Висновки. Отже, поштовхом для формування музичних жанрів "третього пласта" в Західній Європі стала арабська музично-поетична культура. Поширення світської пісенної творчості відбувалося із Заходу на Схід від Іспанії до Росії протягом XIII-XVIII століть і було пов'язане із загальною секуляризацією. Український кант є частиною даного процесу. Він має значну кількість спільних рис у змісті, структурі, засобах виразності, авторстві та складі виконавців, особливостях виникнення і побутування із різними пісненими жанрами "третього пласта". Виявлена нами відмінність полягає у висхідному напрямі розвитку західноєвропейських піснених жанрів (ремісниче міське музикування – духовна пісня – професійна композиторська творчість) та низхідному напрямі розвитку східноєвропейської кантової творчості (професійна композиторська творчість – духовна пісня – міське музикування – фольклор).

Література

1. Архимович Л., Каришева Т., Шеффер Т., Шреер-Ткаченко О. Нариси з історії української музики. Ч. I. К.: Мистецтво, 1964. 309с.
2. Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі. пер.з англійської. К.: УЦКД, 2001. 376с.
3. Грубер Р.И. Всеобщая история музыки. Ч.1. Москва: Музыка, 1965. 484 с.: нот. ил.
4. История русской музыки в 10 т. / Моск. гос. консерватория им. П.И.Чайковского, Ин-т истории искусств / Редкол. О. Левашева (голова) та ін. – Т. 1: От древнейших времен до середины XIX века. Москва: Музыка, 1972. 595 с.
5. Історія української музики. В 6т. /АН УРСР. Ін-т мист-ва, фольк. та етногр. ім.М.Т.Рильського / Редкол.: М.М.Гордійчук (голова) та ін. Т.1: Від найдавніших часів до середини XIX століття. Київ: Наукова думка, 1989. 448с.
6. История украинской музыки: Учеб. пособие / Составление и редакция А.Я.Шреер-Ткаченко. М.: Музыка, 1981. 271 с., нот.
7. Келдыш Ю. Очерки и исследования по истории русской музыки. // Вступ. стаття О.Левашевой. Москва: Издательство "Советский композитор", 1978. 512 с.
8. Конен В.Дж. Третий пласт: Новые массовые жанры в музыке XX века. М.: Музыка, 1994. 160с.
9. Ливанова Т. Русская музыкальная культура 18 века в ее связях с литературой, театром и бытом. Т.1. М., 1952. 535с.
10. Медведик Ю. Українська духовна пісня XVII-XVIII ст. Львів: Вид-во УКУ, 2006. 324 с. + 17 іл.
11. Перетц В.Н. Новые данные для истории старинной украинской лирики. СПб., 1907. 41с.
12. Перетц В.Н. Очерки старинной украинской лирики. СПб., 1903. 57с.
13. Пісні літературного походження / Упорядники: В.Г.Бойко, А.Ф.Омельченко. Київ: Видавництво "Наукова думка", 1978. 495с.
14. Український кант XVII-XVIII ст. / Упор. та вступ. стаття Л.В.Івченко. Ред. текстів В.І.Крекотеня. К., 1990. 199с.
15. Українські народні романси / Упорядник, передмова, примітки Л.Яценка. Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1961. 412с.
16. Франко І. Духовна і церковна поезія на Сході і на Заході. Вступ до студій над "Богослужником" /Франко І. Зібрання творів у 50 томах. К. : Наук. думка, 1983. Т. 39. С. 129-143.
17. Холопова В.Н. Формы музыкальных произведений. Уч. пособ. Серия "Учебники для вузов. Специальная литература". СПб.: Лань, 1999. 496с.
18. Електронний ресурс: www.russianplanet.ru/filolog/trubadur/.

References

1. Arkhymovych, L. et al. (1964). Essays on the history of Ukrainian music. Part 1. K: "Art" [in Ukrainian].
2. Burke, P. (2001). Popular culture in early modern Europe. Trans. Kyiv: UCCD [in Ukrainian].
3. Gruber, R.I. (1965). The Universal History of Music. Part 1. Moscow: Music [in Russian].
4. Levaseva O. (Eds.). (1972). History of Russian music. Vol. 1: From the earliest times to the middle of the XIX century. Moscow: Music [in Russian].
5. Gordiyuchuk, M.M. (Eds.). (1989). History of Ukrainian music. Vol.1. From ancient times to the middle of the nineteenth century. – Kyiv: Scientific Opinion [in Ukrainian].
6. Shreer-Tkachenko, A.Y. (Eds.). (1981). History of Ukrainian music. Moscow: Music [in Russian].
7. Keldysh, Yu. (1978). Essays and studies on the history of Russian music. Moscow: Publishing House "Soviet Composer" [in Russian].
8. Konin, V.J. (1994). Third layer: New mass genres in the music of the twentieth century. Moscow: Music [in Russian].
9. Livanova, T. (1952). Russian musical culture of the 18th century in its relations with literature, theater and everyday life. Vol.1. Moscow: Music [in Russian].
10. Medvedik, Y. (2006). Ukrainian spiritual song of the XVII-XVIII centuries. Lviv: UCU [in Ukrainian].
11. Peretz, V.N. (1907). New data for the history of ancient Ukrainian lyrics. St. Petersburg [in Russian].
12. Peretz, V.N. (1903). Essays on ancient Ukrainian lyrics. St. Petersburg [in Russian].
13. Boyko, V.G., & Omelchenko, A.Ph. (Eds.). (1978). Songs of Literary Origin. Kyiv: Publishing House "Naukova Dumka" [in Ukrainian].
14. Ivchenko, L.V. (Eds.). (1990). Ukrainian kant of XVII-XVIII centuries. Kyiv [in Ukrainian].
15. Yatsenko, L. (Eds.). (1961). Ukrainian folk romances. Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR [in Ukrainian].
16. Franko, I. (1983). Spiritual and Church Poetry in the East and in the West. Introduction to the studios of the "Theologian". Kyiv: Science Thought [in Ukrainian].
17. Kholopova, V.N. (1999). Forms of musical works. Spb.: Publishing house "Lan" [in Russian].
18. Retrieved from www.russianplanet.ru/filolog/trubadur/.

Стаття надійшла до редакції 20.10.2017 р.